

KESZTHELY PRAESIDIÁLIS MEZŐVÁROS TÉRSZERKEZETE ÉS LÁTKÉPE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A történeti városkép-rekonstrukció alternatív módszerei

Bevezetés

„Keszthely városában van mintegy 200 vagy 300 ház, ha az ebben az országban található tapasztott és szalmával fedett földszintes viskókat így szabad nevezni. Kőből rakott épület csakis kettő volt, tudniillik egy jó temploma és Esterházy hercegnek egy régi, javítást igénylő kastélya”.¹ Simon Clements bécsi angol követségi titkár 1715. évi magyarországi útjának keszthelyi állomásáról papírra vetett, mindmáig mértékadónak tekintett sorai egy dunántúli mezőváros szokványosnak mondható képét tárják elénk. A szűkszavú leírásnak történeti értéket elsősorban az a körülmény kölcsönöz, hogy a Balaton-parti település XVII. századi látképének meghatározásához jószerével egyedüli – jóllehet nem egykorú – narratív forrásként áll rendelkezésünkre. Keszthely török kor végi településrendjének és építészeti arculatának rekonstrukciója elsődlegesen mégsem a karakterisztikus források kényszerű nélkülözéséből fakadó módszertani eljárások miatt tarthat számon érdeklődésre. Sokkalta inkább annak okán, hogy a hazai várostörténet kevésbé ismert átmeneti településformája reprezentánsaként a végvárváros avagy praesidium képezi a vizsgálat tárgyát.

Az angol diplomata útja idején is a legnagyobbbrészt a Bakács, Esterházy, Lengyel, Babocsay ill. a Sárkányok ágán örökrészt szerző családok birtokában lévő népes tóparti település XVII.század első felében lépett a praesidiális, azaz zömében fegyverforgatók és családjuk lakta erődített mezővárosok (Vázsony, Sümeg, Szentgrót, Egerszeg stb.) sorába.² A királyi fizetésű katonakontingens keretlétszámának a növelése a fegyveres szolgálatot úrbérmentesség fejében teljesítő szabados csapatnem egyidejű megjelenésével ugyanis a katonaelemet juttatta túlsúlyra a tóparti mezőváros társadalmában. Keszthely ferences szerzetesek által feladott – Szigetvár elestét követően várrá alakított – kolostorában tudvalevőleg 1552-től állomásozott helyőrség, így a tóparti település már ezen időponttól az oszmánellenes várláncolat tagjává lépett elő.³ Az 1576-tól királyi fizetésű katonaságot is falai között tudó végház a végvári katonaság 1701. évi feloszlásáig ellátta a győri főkapitányság várláncolatának elemeként reaháruló funkcionális szerepkört.⁴

¹ KROPF LAJOS: Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben. In: Történelmi Szemle, 10. (1921) 118-142.; Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737) Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: GÖMÖRI GYÖRGY. Budapest, 1994. 99-104. Munkánk során Kropf szövegéhűbb forrásközlését vettük alapul, melyre a későbbiek során külön már nem hivatkozunk.

² VÉGH FERENC: Keszthely végvár monográfiája. Egy praesidiális mezőváros katonatársadalma a XVI-XVII. században. PhD disszertáció. ELTE, 2004. 66-67.

³ VÉGH FERENC: A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI-XVII. század). Pécs, 2002. 15.

⁴ Uo. 53.

Míg a rendházból lett végvár építéstörténetére vonatkozóan bőséggel áll rendelkezésre irodalom, a végház (fő)kapitányainak parancsnoksága alá tartozó fegyvereseknek otthont adó, palánkkal övezett praesidium korabeli településrendjének kutatása sajnálatos módon nem került a kutatás homlokterébe.⁵ A Balaton-parti város esete azonban távolról sem egyedi, ami annál is kevésbé érthető, minthogy a végvár város mint településforma vizsgálata a végvári katonaság (és a vele közös településen élő civil népesség) társadalmi viszonyainak megismeréséhez egyedülálló szempont- és viszonyrendszert kínál.⁶ Kutatásukkal tehát az interdisciplinális kérdés vizsgálatánál szükségszerűen egymásra utalt város-, társadalom-, hadtörténetírás és a régészet közös, évtizedekben mérhető mulasztást pótol.

Keszthely praesidium térbeli kiterjedése és utcaserkezete a XVII. század második felében

A ferences kolostorból kialakított végvár központú, túlnyomórészt fegyverforgatók lakta település (lényegét tekintve külső vár) védelmét szolgáló palánk építésének időpontja és körülményei nem ismertek, ám vélhetőleg a XVII. század egészén át a fa védmű övezte Keszthely népesebb városrészét. Az első ízben mindazonáltal csak 1651-ben leírt palánkfal közelmúltban napvilágra került déli, két egymástól 2-2.3 méterre futó cölöpsor alkotta szelvénye számottevő ellenállóképességet feltételez.⁷ A végvár város védelmét hatékonyabbá tevő árok megléte tételesen északon és – részint ugyancsak a régészet eszköztárával – nyugaton nyert alátámasztást.⁸ Nyilvánvaló védelmi megfontolások mellett közvetett utalás is igazolja árok létét a fennmaradó égtájak irányában is.⁹ Az 1730-as évek végéig igazolhatóan meglévő árokrendszerből kitermelt földanyagnak a palánkfal két cölöpsora közébe történő elhelyezése mellett több érv is felhozható, valószínűsítve ezáltal egyidejű kialakításukat is. A palánkfal és árok kettősének korabeli vonalvezetését a települést észak-déli irányban átszelő főúttól nyugatra eső térrész esetében az utcarend (Georgikon és Deák Ferenc ill. Sörház utcák) meglehetősen pontossággal őrizte meg. A

⁵ MÜLLER RÓBERT: Keszthely története a törökkorban. In: Keszthely története, I. Keszthely, 2000. 92.; ESZES LÁSZLÓ: Keszthely mezőváros és végvár. Adalékok a település történetéhez. Különnyomat az Építés-Építészettudomány, XVI. köt. 1-2. számából. Budapest, 1984. 282-283.; Uő.: Feledésbe ment utcanevek Keszthelyen. Keszthely, 1985. 14-18.; KOPPÁNY TIBOR – PÉCZELY PIROSKA – SÁGI KÁROLY: Keszthely. Budapest, 1962. 31.

⁶ Kisszámú ellenpéldára: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 115. Budapest, 1992. 105-116.; Uő.: Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. In: Századok, 113. (1979) 4. 643-658.; SZENTMIHÁLYI IMRE: Körmend települése és népi építészete a XVII. század derekán, I. Körmend, 1980.; HARIS ANDREA: A települések halmazától a városig. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 43-74.; IVÁNYI BÉLA: Zalaszentgrót története. Kézirat a Zala megyei Levéltárban (a továbbiakban: ZML) É.n. 2-29.; SZÁNTÓ IMRE: Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII-XVIII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények, 31. (1984) I. 6-7.

⁷ ZÁKONYI FERENC: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. In: Műemlékvédelem, 10. (1966) 140-141.; Másodközlése: VÉGH, 2002. 73.; MÜLLER RÓBERT: Feljegyzés Keszthely város 17. századi erődítésének megtalált nyomairól. (1992) Balatoni Múzeum, Keszthely (továbbiakban: BM) Adattár. No. 1389. 92.

⁸ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 9.; MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MÜLLER RÓBERT: Keszthely középkori topográfiája. In: Régészet és várostörténet tudományos konferencia, 1989. március 16-18. Dunántúli dolgozatok, Történettudományi sorozat. Pécs, 1991. 146.

⁹ ZÁKONYI, 1966. 140-141.; VÉGH, 2002. 73.; LUKÁCS KÁROLY: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia comitatuum Veszprimiensis, Simighiensis, et Zaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. Tihany, 1943. 276.

déli városfal főúttól keletre eső szakaszának lokalizációjához (Helikon utca) a régészet szolgáltatott perdöntő bizonyítékot.¹⁰ A végvárváros délkeleti szegletének nyilvánvalóan archaikus utcaszerkezete dacára a török kori településhatár meghatározásakor viszont domináns maradt a spekulatív elem. A palánkmű nyugati szegmensének vonalvezetését a kelet-nyugati tájolású utcák esetében a XIX.század közepén még megfigyelhető térbeli törések ill. kerthatárok ugyanakkor meglehetősen bizonyossággal jelölik ki.¹¹ A települést észak felől oltalmazó palánkmű egykori futása feltételezésünk szerint nem esik egybe a várost kelet-nyugati irány mentén átszelő főútvonal mai nyomvonalával. Az 1821 májusában készült telekfelmérés mellett a (Szalasztó és Kisfaludy utcák közötti) mai telekhatár is hozzávetőleges pontossággal rajzolja ki a palánk valószínűsíthető északi nyomvonalát.¹² A falak által közrefogott praesidium hozzávetőleg 4-500 méter oldalhosszúságú, közelítőleg téglalap rajzolata az eddigi feltételezettnél számottevően nagyobb, 200-250.000 m²-t kitevő belterületet igazol.¹³

A XVII. században a külső praesidium, mint legáltalánosabban elterjedt meghatározás mellett a kontinuitást igazoló (mező)város, valamint a német eredetű hostat ill. a latin suburbium terminus is adathozható a katonaság számára otthont adó végvárváros jelölésére.¹⁴ Az erődített mezőváros észak-déli tengelyét alkotó, azt a jelzett irányban átszelő főúttal azonosítható Nagy/Öreg (ma Kossuth Lajos nevét viselő, lényegében fő) utca valamint a nyugati városfal által közrefogott térrész teljes szélességében szalagtelkes utcaszerkezet igazolható. Az oppidum feltehetőleg egyetlen középkori utcájának nyugati oldala ugyanis a vizsgált időszakban is megőrizte a közelítőleg hold nagyságú, 155-210 méter hosszán kimért archaikus telekstruktúrát, melynek kezdődő bomlására éppen a török kor végéről datálódhatnak az első közvetett utalások. A korabeli utcanévadási gyakorlatnak megfelelően méretéről nevét kapó Nagy/Öreg utca első ismert említése a Lakatjárom Mihály háza felét 60 ft-ért zálogba vevő Szántó Márton ingatlanátruházását igazoló 1674.évi biznyságlevél.¹⁵ A forráspusztulás tényén túl a korábbra datálódó névadás mellett szól a körülmény is, hogy a török korban az utcanév megnevezése több házsor meglete esetén sem számított szükségszerű gyakorlatnak. A XVII. században kizárólagosan Nagy utcaként jelölt házsor megnevezésére egyébiránt a rákövetkező évszázadban rendre az azonos jelentéstartalmat hordozó Öreg név tűnik fel.¹⁶ A török kori átfedés látszólagos hiányára azonban a már említett okok is magyarázattal szolgálhatnak. A praesidium gyalogos fegyverforgatóinak nevét a XX.századig őrző Hajdú (ma Bem József) utca általánosan elterjedt vélekedés szerint a helyőrség XVIII.század elején történő letelepítése óta viselte ezt a nevet.¹⁷ A feltevésnek azonban ellentmond, hogy Szabó Péter már 1670-ben a nevezett utca lakója

¹⁰ MÜLLER RÓBERT: Feljegyzés Keszthely város 17. századi erődítésének megtalált nyomairól. (1992.) BM Adattár. No. 1389. 92.

¹¹ BM Térképtár. No. 75.73.24.

¹² BM Térképtár. Leltári szám nélkül.

¹³ A témával foglalkozó kutatók közül egyedül ESZES LÁSZLÓ tett kísérletet a praesidium kiterjedésének vizsgálatára, ám a helytörténész megállapításai az újabb adatok fényében több ponton korrekcióra szorulnak. ESZES, 1984. 282-283.

¹⁴ „az keszthelyi hostatban”. MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Comitatus Zaladiensis, 2. cs. No. 410., No. 395.; „in suburbio Kestel locoque az sajka utban”. ZML IV. 14. a. Polgári perek, 2. d. 1669. Fasc. XI. No. 2. fol. 3.

¹⁵ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára. 3. cs. 1674. fol. 1.

¹⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 6. cs. No. 1072., No. 1040.

¹⁷ ESZES, 1985. 15-16.

volt.¹⁸ A névből következően jelentős részben valóban a település fegyverforgatói emelték itt házaikat, ám az általános értelmű hajdú kifejezés minden erre irányuló igyekezet ellenére sem teszi lehetővé – sem indokolttá – az utca lakosságának a katonaság egy adott kategóriájával való azonosítását. A Nagy/Öreg és Hajdú utcát kötötte össze egymással a Kis (ma Kisfaludy) névvel jelölt házsor, melyben 1674-ben Horváth Péter vicehadnagy napszámkötelezettség alól mentesített háza is állt.¹⁹ Funkciója azt is sejtetni engedi, hogy a korabeli utcarend legfiatalabb képződménye volt az uralkodó gyakorlatnak megfelelően legjellegzetesebb ismérvéről elnevezett kettős házsor. A XVII. századi forrásanyagban csupán a három megnevezett utca megléte nyer alátámasztást. Jóllehet a két utóbbi létesítésének időpontjára láthatólag csak ante quem dátum jelölhető meg, a helyörség legkésőbb a XVII. század közepétől konstans létszámviszonyaiból következőleg megnyitásokra bizonyára már ezt megelőzően sor kerülhetett. A Hajdú utca esetében a településrendi sajátosságok mindezenfelül a középkori eredet lehetőségét is felvetik. A praesidium központi térrészének hasznosítási módját Laki Mátyásnak „az derék piarczon” álló lakóháza esetében alkalmazott helymegjelölés teszi egyértelművé.²⁰ Octavian Leuckhard hadmérnök 1651. évi látrajzában tanúsága szerint a jelzett időpontban a praesidium délnyugati szegletében is lakóházak emelkedtek.²¹ Utcanév hiányát mindazonáltal magyarázhatja a körülmény is, hogy a szóbanforgó térrész keleti oldala volt csak lakott. A végvárváros délkeleti szögletében álló, kolostor és templom együtteséből kialakított végvár védműveinek térigénye ugyanis jelentősen szűkítette a belakható teret. A „vár mellett, napkeletről való majorház” és a hozzá tartozó gazdasági épületek által elfoglalt térrészen is minden valószínűség szerint csak a török kor elmúltával emelkedtek az első lakóházak.²²

A XVII. század közepén papírra vetett, az erősség állapotát taglaló hadmérnöki jelentés említi első ízben a magas vízállás miatt egészen a városfalig futó, a végház hajóparkjának befogadására szolgáló csatornát is.²³ Az 1821. évi felmérésen is látható, 112 méter tengerszint feletti magasságig húzódó csatorna szélessége meghaladta az öt métert.²⁴ Az úgynevezett Sajka útát szegélyező kertek egyébiránt meglehetősen gyakorisággal tűnnek fel a helyörség katonái kezén.²⁵ Keszthely település erődített jellege és az utcák (mai) vonalvezetése közötti összefüggés igazolásaként a hajózható csatorna – nevét Sajka utca-ként átörökítve – a végház felszámolását követően (ma Erzsébet Királyné útja) népesülhetett be.²⁶ A várost egykor oltalmazó palánkmű ugyancsak a XVIII. század folyamán, egykori nyomvonalán nyitott utcák sorával hagyott nyomot a Balaton-parti város településszerkezetén.²⁷

¹⁸ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 32.; „in exteriori praesidio Keszthell plateaque Hajdu ucza dicta” (1700). MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. é.n. fol. 224-225.

¹⁹ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

²⁰ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 16. cs. No. 1748.; „in foro publico praesidy Keszthel”. MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1667. fol. 6-17.

²¹ ZÁKONYI, 1966. 140-141.

²² MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1668. fol. 19.

²³ ZÁKONYI, 1966. 140-141.; VÉGH, 2002. 73.

²⁴ BM Térképtár. Leltári szám nélkül.

²⁵ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 493., 3. cs. No. 507.

²⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 683., No. 830a.

²⁷ BM Térképtár. No. 75.70.

A korabeli településrend és helymeghatározási gyakorlat specifikumai

A XVII. század közepétől az írásbeliség rohamos léptékű térnyerésének köszönhetően hozzávetőleg félszáz olyan bizonyságlevél maradt az utókorra, mely lakóingatlan örökvétel vagy zálog jogcímén történő átruházását örökítette ránk. Az önmagában nem nagyszámú ingatlanügyletben a kötelező helymeghatározás – a regisztráció korabeli kezdetlegessége okán – a négy égtáj szerint szomszédos ingatlanbirtokosok nevének papírra vetését jelentette, ami azt ismert házbirtokosok számát hozzávetőleg megháromszorozza. A négy égtáj és a hozzávetőleges háromszoros szorzó közötti ellentmondás abban rejlik, hogy a bizonyságlevelek rendszerint egy esetben az utcát jelölik meg határelemként, melyben az adott épület állt, megkönnyítve annak lokalizációját. A szomszédos házbirtokosok megnevezésére irányuló törekvés mindazonáltal rejtve maradó utcanév esetén is nagyban megkönnyíti a házcsoport térbeli elhelyezését, hiszen a hiányzó égtáj felől nagy valószínűséggel éppen az utcafront sejtethető. A szomszédos házbirtokos megnevezésének ismétlődő hiányából pedig joggal telekszerkezeti sajátosságokra lehet következtetni. A bizonyságlevelek mindemellett értékes leírást hagytak ránk az épület elhelyezkedésére, anyagára, házhelyeket terhelő úrbéres szolgáltatással és egyéb jellemzőkre vonatkozóan is. Vizsgálatunk szempontjából a forrástípus legnagyobb értéke azonban abban rejlik, hogy az egyes okiratok névanyagának gondos vizsgálatával sok esetben térben egymás mellé illeszthetők a bizonyságlevél tárgyát képező, önmagukban látszólag lokalizálhatatlan lakóingatlanok. Az eljárás segítségével így átlag három-öt lakóházat és legalább ugyanennyi birtokost magukba foglaló házcsoportok válnak láthatóvá, melynek elemei esetében papírra vetett jellemzők szervesen kiegészítik egymást. Mindez pedig már szerencsés körülmények esetén lehetővé teszi az adott lakóházakat befogadó utcára jellemző településrendészeti sajátosságok meghatározását.

A bizonyságlevelek sokoldalú hasznosításáról elmondottakat legbeszédesebben a keszthelyi praesidium egyetlen kelet-nyugati tájolású, valószínűleg legutoljára nyitott házsora, a Kis utca szemlélteti, amely hosszáról ill. szűk keresztmetszetéről egyaránt kaphatta nevét. Ebben a házban állt az a lakóház, amelyhez 1677-ben Asbóth István 35 forint lefizetésével Keszthely egyik örökös urától, Bakács III. Sándortól jutott 40 év időtartamra.²⁸ Jóllehet a zálogbaadó által kiállított bizonyságlevélben nem szerepel utcanév, a déli szomszéd hiányából ill. abból következően, hogy a háztól északra a „praesidium árokja vagon” vitán felül áll a kelet-nyugati tájolású utcával történő azonosítás. Asbóth új lakóházát nyugatról Kopasz Varga János és Tóth Balázs, kelet felől Sente Péter házhelye határolta.²⁹ Sente Péter neve házsomszédként Karády Pál ugyanez évi ingatlanvásárlása esetében is feltűnik, ám ez esetben mint nyugati szomszéd, míg átelles oldalán Vissy Csizmazia István háztulajdonos nevét ismerjük meg.³⁰ Sente lakóingatlanának kettős említéséből következően öt házhely birtokosának kiléte és lakóházuk térbeli elhelyezkedése vált ismertté, egyazon esztendőből. A két ügyletből azonban a korabeli helymeghatározási gyakorlat sajátosságaira is fény derül. Karády Pál házülésének északi szomszédaként Csillagh György nevét tünteti fel a bizonyságlevél, jóllehet Asbóth István és két szomszédja telkének a város árka jelölte ki északi határát. A jelenség logikus magyarázatául csak az kívánkozhat, hogy Karády és Csillagh lakóháza eredendő-

²⁸ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 3.

²⁹ Uo.

³⁰ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 11.

en ugyanazon telken épült, következésképp a házsomszédtság ténye önmagában nem jelenti szükségszerűen a telek megosztását is. Kopasz Varga János és Tóth Balázs háza is nyilvánvalóan egy telken osztozott, ami ugyancsak alátámasztani látszik az elmondottakat. A Kis utca beépíttségének foka talán a valószínűsíthetően kései megnyitása miatt még a városi beltelkek 1858. évi felmérésekor is elmaradt a török korban is lakott Nagy/Öreg ill. Hajdú utcákétól, amit mutat a XIX. század közepén megszámlálható 14, az utca északi vonalával határos házhely.³¹ A XVII. század második felében a beépíttség ezt az értéket aligha haladhatta meg, sőt minden valószínűség szerint ez alatt maradt, így az aprólékos névanyaggyűjtés eredményeként az 1677-ben lakott öt házhely (és vele hét ház) birtokosának ismertté vált kiléte közelítőleg az utca északi oldalának mintegy harmadát teszi láthatóvá. A praesidium most már néven is nevezett Kis utcájának lakója volt 1674-ben Horváth Péter királyi vicehadnagy és keleti szomszédja, Karlóczi Szabó János, de meglepő módon ez esetben a napnyugati házülés birtokosának kiléte is rejtve maradt.³² Jóllehet az északi és déli telekszomszéd hiánya ugyanazon okkal is magyarázható mint a két előbbi esetben, a katonatiszt háza a Kis utca északi oldalára csak viszonylagos valószínűséggel lokalizálható. A nevezett utca lakója volt 1677-ig Kulcsár György és két évvel később Kaposi Mikola is, de a házuk helymeghatározása esetükben sem vezet kétséget kizáró eredményre.³³ Jóllehet az egykori palánkmű északi szegmensének vonalvezetése csak hozzávetőlegesen határozható meg, a Kis utca északi oldalán kihasított telkek fő utcával párhuzamosan futó oldalainak hossza éppen a védmű sajátos térbeli elhelyezkedése okán már eleve csak meglehetősen tág határértékek között adható meg. Mindazonáltal a teleknagyságot illetően a bizonyáglevelék is szolgálnak közvetett adattal, tekintve, hogy a végvárosi házak birtokosait a beltelek nagyságához mérten census gyanánt néhány napos – pénzzel megváltható – robotkötelezettség is terhelte. Karády Pál és Horváth Péter esetében ez egyaránt két napot tett volna ki, ám a házhelyet rájuk ruházó Bakács III. Sándor ettől mindkettejük esetében eltekintett.³⁴ A XVII. század végi urbáriumok a praesidium lakosai számára átlagosan 3-5 napi munkajáradékot írtak elő, amiből következően a Kis utca északi oldalának lakói a legkisebb belső telekkel rendelkező ingatlanbirtokosok közé tartoztak.³⁵

A praesidium észak-déli tájolású Nagy/Öreg utcájában álló házak lokalizálása az utcanév említésének hiányában sem ütközik nehézségbe, következőleg abból, hogy az utcában álló lakóépületek helymeghatározásnál rendszerint csak az északi ill. a déli telekszomszédot nevezték meg. A fő utcai belső telkek keleti ill. nyugati végpontjaiként állandó jelleggel a „Szent Miklósra menő út” ill. a „város árokja” meghatározás szerepel, ami ugyancsak a középkori szalagtelkes térszerkezet igazolása, mint ahogy paradox módon az egyik vagy esetleg mindkét határpont hiánya is azt valószínűsíti, hogy a telkek kiterjedését ill. határpontjait maga a város térszerkezete jelölte ki. Nyugat felől a város árokja határolta például Simon István, Pethő László szervitora ill. szolgálotársai, Csepely György és Simonfalvy Dávid, sajátjától északra ill. délre fekvő telkeit.³⁶ Pethő László

³¹ BM Térképtár. No. 75.73.24.

³² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

³³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 5. cs. No. 894., 3. cs. No. 562.

³⁴ MOL P 650 Tallián család levéltár. 3. cs. 1677. fol. 11.; MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

³⁵ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. B. No. 60.

³⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 422.

említett szervitorai az 1650-es évek végén, vagy a soron következő évtized első éveiben jutottak hozzá a szolgáltatuk legfőbb ellenértékéért elnyert telekhez, melyek korábbi birtokosai egyébiránt mindannyian jobbágyok voltak. Simon István telke halála után is leszármazottai kezén maradt 1738-ig, mikor is unokája 150 rajnai forintért áruba bocsátotta azt.³⁷ Pethő László Csák Gergely nevű szolgálója ugyancsak az Öreg utca nyugati oldalán jutott házüléshez, amit esetében is Marinka nevű unokája tett pénzzé alig egy esztendővel korábban.³⁸ A szokványos eset annak okán érdemel figyelmet, hogy a telek napnyugati határát a török kor elmúltával is a „mezőig való város árka” jelölte ki.³⁹ A Nagy/Öreg és a Kis utcai beltelkek esetében egyébiránt közös vonás, hogy nyugati ill. északi határúkként mindig a „praesidium/város árokja” terminus szerepel, míg a települést övező palánkműre ilyen összefüggésben meglepő módon sohasem tesznek utalást.

A Nagy/Öreg utca keleti házsora esetében azonban az egyes házcsoportok helyhez rendelése nem várt akadályba ütközik. Az észak-déli tengelyű utcában emelkedő házcsoportok elhelyezésének meghatározásakor ugyanis kétséget ébreszt a körülmény, hogy egyetlen olyan bizonyosságlevélről sincs tudomásunk, mely a Fő utcát egy adott lakóépülettől nyugatra helyezné el, nyilvánvalóvá téve a helyes házsort. Ez önmagában természetesen az említés hiányával is magyarázható, az azonban már nem, hogy keleti telekszomszédot sem tüntetnek fel, márpedig a Hajdú utca beépítettsége ezt mindenképpen indokolná. Ez utóbbi, északkelet-délnyugati utca vonalvezetése az ott kimért teleknagyság ismeretének hiányában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nagy/Öreg keleti oldalán álló házak fundusainak nagysága eltörpült a szemközti házioroszlánok belső telkeinek mérete mellett.

Mindazonáltal a középkori telekszerkezet nyomait leginkább őrző Nagy/Öreg utcában is megfigyelhető annak kezdődő bomlása. Igali Szűcs János telkét 1699-ben két szomszédja váltotta magához 75 forint ellenében.⁴⁰ A Kis utca kapcsán már bemutatott gyakorlattal egyezően itt is igazolható több, különböző családfő neve alatt összeírt lakóépület eredendően egyetlen telken.⁴¹ A házhelyek tartozékaiként esetenként zsellérházak is feltűnnek, melyek lakói rendszerint a telek mindenkori birtokosának teljesítettek szolgáltatást.⁴² Igali 1688 májusában a visszaváltás lehetősége nélkül a háza kertjéből idegenített el egy darabot négy forintért, ami – a veteményeskert méretének érzékeltetésén túl – ugyancsak a teleknagyság csorbitásának megnyilvánulásaként értelmezhető.⁴³

Keszthelyi birtokjogi térképének szegmensei

A Bakács, Pethő, Esterházy familiák mint legnagyobb részhányadosok ill. a Babocsay, Lengyel, Sárkány és más családok Keszthely végvárváros feletti megosztott birtokjoga a település török kori topográfiája vonatkozásában is vizsgálati lehetőséget kínál, követ-

³⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 6. cs. No. 1072., No. 1845.

³⁸ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 542., 5. cs. No. 1040.

³⁹ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 5. cs. No. 1040.

⁴⁰ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1699. fol. 23.

⁴¹ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

⁴² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 5. cs. No. 894.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 5.

⁴³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 593.

kezőleg a tényből, hogy a nevezett familiák kézenfekvő módon a praesidium belterülete felett is osztozkodásra kényszerültek. Éppen a végvárváros birtokjogi megosztottságából és a forráspusztulásból következően azonban nincs olyan esztendő, amelyből egyidejűleg maradtak volna fenn a település demográfiai viszonyait részletekbe menően feltáró urbáriumok. A szelektíven és kisszámban rendelkezésre álló úrbérjegyzékek és összeírások a praesidium egykori népességét amúgysem az utcarend alapján vették jegyzékbe, így forrásértékük e tekintetben meglehetősen korlátozott. A telekhasználat fejében, a fundus méretének arányában teljesített munkakötelezettséget is számbavevő rovatuk ill. a már bemutatott bizonyoságlevelek összevetésével azonban – ha mégoly hézagosan is – de ki-rajzolódik a birtokjog város síkjára vetített határvonala.

Keszthely végvár főkapitányi tisztét örökjogon viselő Bakács család tulajdonjoga a Hajdú utcába nyugat felől becsatlakozó Kis utca nagy részén bizonyíthatóan érvényesült, következőleg a munkajáradék alól felszabadító mentességlevelek kibocsátásából. 1677-ben Karády Pál és Asbóth István az utcában álló házak megvásárlásával egyidejű aktussal nyert mentességet a fundust terhelő két napi munkakötelezettség alól.⁴⁴ Horváth Péter vicehadnagy három évvel korábban nyerte el eme kiváltságot Bakács III. Sándortól, ám esetében a mentesség kimondása és a házvásárlás között némi idő telt el.⁴⁵ Sárkány János javainak 1681.évi osztálya kapcsán említést tesznek ugyan az elhunytak a Kis utcai házak után járó munkajáradékról is, ám tüzetesebb vizsgálat után az is kiderül, hogy a telkeket a nevezett csak zálog címén bírta a Bakácsoktól.⁴⁶ Babocsay Ferenc nevezett utcabeli ingatlana esetében is minden valószínűség szerint inscriptio képezte a birtokjog alapját.⁴⁷ Az Esterházyak 1715. évi, utcarend szerint felvett urbáriumában sem szerepelt a Kis utcai járadékosok neve, ami ugyancsak megerősíti a Bakács család, utca nagyobb részére bizonyosan kiterjedő tulajdonjogát.⁴⁸ A szolgálatmentessé – korabeli szóhasználatnál nemessé – tett házak térképre vetítése pedig afelől nem hagy kétséget, hogy a Bakács család tulajdonjoga vitán felül állt az Nagy/Öreg utcában álló házak tekintélyes részénél is.⁴⁹ A főként az említett család férfitagjai által szignált, a ház után munkajáradékot elengedő immunitáslevelek nagy száma nem mellékesen a napszámkötelezettséget számbavevő jegyzékek korlátozott használhatóságára is figyelmeztet.

Keszthely vártartomány és város nagy részét a XVII. század derekán egyes birtokpolitikájának köszönhetően kezében összpontosító Pethő László is a Nagy/Öreg utcában juttatta telekhez Csepely György, Simon István és Simonfalvy Dávid nevű szervitorait, ami igazolja a város fő utcájának legkevesebb két részhányados között megosztását.⁵⁰ Minthogy szolgálóinak házhelyei az észak-déli vonalvezetésű utca nyugati oldalán, egymás mellett helyezkedtek el, ezáltal a településen belül a társadalmi szegregáció jelensége is fellépett, noha annak alapvető okaként éppen hogy a birtokjog kérdése jelölhető meg. Szabó Péter szervitor háza ellenben a Hajdú utca nyugati oldalán kimért telken állt, igazolva Pethő László tulajdonjogát a nevezett térrészen is.⁵¹ Esterházy József (Pethő

⁴⁴ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 11.

⁴⁵ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

⁴⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 570.

⁴⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 562.

⁴⁸ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 830a.

⁴⁹ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1678. fol. 10., 1680. fol. 7.; MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 555.

⁵⁰ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 422.

⁵¹ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 32

László birtokhányadát megszerző Pál nádor örököséként) 1715-ben öt Hajdú utcai telek után tartott igényt munkajáradékra, következésképpen az ott álló házhelyek tulajdonjoga felett korábban bizonyosan Pethő is rendelkezett.⁵² A házak alacsony száma pedig arra nézve bizonyító erejű, hogy a sűrűn belakott Hajdú utcai telkek tulajdonjogán Pethő más örökjogon birtokos családokkal volt osztozni kénytelen.

Pethő László – utóbb Esterházy Pál nádor kezére került – részhányada Sajka úti kertet is magában foglalt, amit egyebek mellett az is igazol, hogy 1715-ben az utcaként csak a század elején benépesült térrész két háza után lakói az Esterházy örökösöknek robotoltak.⁵³ A Sajka útát szegélyező kertek elidegenítése a Bakácsok esetében is igazolást nyer, annak eldöntéséhez azonban, vajon az adott ingatlan a praesidium területén, avagy falain kívül terült-e el, nem áll rendelkezésünkre kellő tájékoztató pont.⁵⁴

A praesidium építészeti arculata

Keszthely XVII.századi utcahálózatának távolról sem problémamentes meghatározásánál és térképre vetítésénél összemérhetetlenül nagyobb kihívást jelent a praesidiális mezőváros korabeli látképének ill. városiassági fokának meghatározása, s nem pusztán a kérdés komplexitásából fakadóan. A kisszámban fennmaradt úrbérjegyzékek és összeírások a praesidium egykori népességének lakásviszonyaira vonatkozóan ugyanis az előzetes várakozásokkal szemben csak meglehetősen kevés érdemleges adatot őriztek meg. A város levéltárának XIX.század végi leselejtezésével témánk szempontjából is pótolhatatlan forrásanyag veszett oda. A korabeli házrend rekonstrukciójához elengedhetetlen telekkönyvek kényszerű nélkülözését az egykorú képi ábrázolások hiánya teszi szerfelett nyomasztóvá. A rendelkezésünkre álló narratív források felhasználhatóságát illetően pedig éppen a kő épületanyagként való felhasználásának, mint a városiasság egyik fokmérőjének vizsgálata int óvatosságra.

Simon Clements, nyugat-európai városképek látványához szokott szemé ugyanis csak az akkor már üresen álló, ám védműveit megtartó egykori végvárat és a nagy valószínűséggel a Polgárváros Szent Márton tiszteletére szentelt egyházával azonosítható templomot említette a kőépületek sorában. A Nagy/Öreg utca keleti házsorában (ma Kossuth Lajos u. 22.szám alatt) azonban az angol diplomata útja idején is állt a rendszerint a Pethők XV-XVI.századi kúriájával azonosított kétszintes(!) kőépítmény, amely a városkép meghatározó elemeként magasodott a földszintes, szerényebb kivitelű lakóházak tömege fölé.⁵⁵ Az utcasorból némileg kiugró, eredendően árkádsoros építmény homlokzata nem mellékesen a középkori utcaszélességet is kijelöli. A ma is álló emeletes építmény építőanyagának maradandóságát tekintve távolról sem tartozott a kivételek közé, tekintve, hogy 1634-ben a Bakácsok által Horváth Zsigmondtól zálogban bírt telken is hajdúk által lakott kőház állt.⁵⁶ 1659 májusában Kaposi Gorovica szervitor dominusza jóvoltából jutott egy városi kőházhoz, mely 300 ft-os értékéből következőleg kimondottan impozáns építmény lehetett.⁵⁷ 1691 novemberében az Esterházyak tisztartója, Lukácsy

⁵² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 830a.

⁵³ Uo.

⁵⁴ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 683.

⁵⁵ Építészeti értékelésre KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI, 1962. 124.

⁵⁶ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. é.n. fol. 159.

⁵⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 553.

János a végvár épületére kívánta fordítani a várral szemközt emelt Új ház összerokadt utcai falának kőanyagát.⁵⁸ 1648-ban Horváth Tamás zálogosította el az Nagy/Öreg utcai kőházat Szilágyi Mihály királyi vajdának, mindössze 27 forintért. A feltűnően alacsony vételár elsősorban annak volt betudható, az épület az ügylet időpontjában fedetlen volt.⁵⁹ Az építőanyag rendhagyó megnevezésére ezúttal is nagy valószínűséggel kuriozitása okán került sor, ami kőházak esetében ha következetesen érvényesülő gyakorlatot nem is, de célirányos törekvést okkal feltételez. Ha mégoly áttételesen is, de ezt látszik alátámasztani a körülmény is, hogy a házak építőanyagára a kő kivételével egyetlen esetben sem történt utalás. Másként fogalmazva, az építőanyagra tett utalás hiányából az esetek nagy hányadában agyag/sövényfalú netán faépítményre gondolhatunk, következésképp a praesidiumban álló házaknak utólag meghatározhatatlan, ám az ismert esetszámból következően nem elhanyagolható százalékát emelték maradandó anyagból. A kőből emelt városi lakóházak számának alábecsülése ellen szól a helyi illetőségű kőműves 1697-ből adathozható működése is.⁶⁰ Építőanyagot pedig a keszthelyi hegység kőfejtői mellett a fenékpusztai római erőd földfelszín feletti falmaradványai is bőséggel szolgáltattak az időszak egészén át, ami egyúttal a korlátozott téglahasználat lehetséges okainak egyikére is rávilágít.

Maysay Ferenc Nagy/Öreg utcai, földszintes, egyetlen kályhás szobából, az égéstermék elvezetésének kezdetlegessége miatt füstös lakókonyhából ill. kamrából álló három osztatú, minden valószínűség szerint zsúppal vagy náddal fedett, szerény kivitelű lakóháza jeleníti meg azt a széleskörűen elterjedt háztípust, amelyről Simon Clements keszthelyi tartózkodása során meglehetősen lesújtó véleményét fogalmazta meg.⁶¹ Maysay három lányának 1663.évi osztályleveléből megismert háztípus az angol utazó szerint is minden lényeges ismervében megegyezett a magyarországi útja során érintett településeken szemügyre vett építményekkel. A népi építészet tárgykörébe tartozó kutatások megerősítik a szigetországból érkezett szemlélő iróniától sem mentes sorait, melyek a Nyugat-Dunántúlon domináns, nagyrészt tapasztott sövényfalú (paties) házak leírását örökítették ránk.⁶² Néprajzi analógiák szerint saját udvari bejáratral rendelkező helyiségek közül a legrangosabb, rendszerint utcafrontos kályhás szobába is alig szűrődhetett be némi fény a nyílászárók kis száma és mérete okán.⁶³ A zárt tüzelőterének köszönhetően füstmentes lakószoba kiemelt rangját jól mutatja az is, hogy nővéreivel tett osztálykor a szokásjognak megfelelően legkisebb leányként elsőként választó Orsolya magának kérte fel a nevezett helyiséget.⁶⁴

A Nagy/Öreg utca déli végén álló házak térbeli helyzetét is megörökítő, Octavian Leuckhard német hadmérnök 1651.évi várinspekciója alkalmával készült alap- és látrajzának a két évszázaddal később készült telekfelméréssel (1858) történő egybevetése után valóban bizonyos, hogy a Nagy/Öreg utcai udvarok jelentős hányada ún. kifelé hajlított beépítésű volt.⁶⁵ A telek északi oldalának vonalán húzódó és az utca tengelyével párhuzamos házrész egymással derékszöveget zárt be, a jellegzetes „L” alaprajzot eredményezve.⁶⁶ A házak alaprajzi rendszere és szerkezeti kialakítása eképp középkori előkép

⁵⁸ MOL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles. No. 29932. Lukácsy János Batthyány II. Ádámhoz. Keszthely, 1691. november 5.

⁵⁹ MOL P 316 Horváth család (zalabéri) levéltára, 1. cs. 1648. fol. 117.

⁶⁰ KOVACSICS JÓZSEF – ILLA BALINT: Veszprém megye helytörténeti lexikona, II. Budapest, 1988. 379.

⁶¹ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethó család, Com. Zal. 2. cs. No. 432.

⁶² BARABÁS JANÓ – GILYÉN SÁNDOR: Magyar népi építészet. Budapest, 2004. 158.

⁶³ Uo. 108.

⁶⁴ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethó család, Com. Zal. 2. cs. No. 432.

⁶⁵ ZÁKONYI, 1966. 140-141.; VÉGH, 2002. 73.

meglétét feltételezi. A Pethők már említett kúriája pedig a példa erejénél fogva arra nézve is bizonyosságot ad, hogy a XVII. század derekán a Nagy/Öreg utcában álló építmények egy részét ténylegesen is a mohácsi csatavesztés előtt emelhették. Az építőanyag és időtállóság egymással összefüggő, ez esetben perdöntő kérdéséhez az a – nyilván nem egyedül a források fennmaradását lehetővé tevő szerencsés körülmények számlájára írható – tény szolgáltat további adalékot, hogy a kétséget kizáróan lokalizálható kőépületek kivétel nélkül a város fő utcájában emelkedtek.⁶⁷

A XIX. század közepén készített telekfelmérés tanúsága szerint a török korban minden bizonnyal teljes hosszában belakott Hajdú utca kisméretű telkein kelet-nyugati tájolású épületek nőttek ki gyors egymásutánban a földből.⁶⁸ A kedvező égtáj irányába való tájolás mint irányelv létét mutatja a tény, hogy a házak nyílászárókkal ellátott udvari homlokzata egységesen déli irányba, a városközpont felé nézett. A minden valószínűség szerint az Nagy/Öreg és a Hajdú utcák egyszerűbb megközelíthetősége érdekében kialakított, utolsóként benépesült Kis utca kivételt jelent mind a házak tájolása, mind az udvari homlokzat elhelyezkedése tekintetében. Az észak-déli tájolású lakóházak hosszanti, bejárati oldala ugyanis az utca hozzávetőlegesen feléig nyugatra, ill. keletre tekintett, aszerint, hogy a Nagy/Öreg, avagy a Hajdú utcához állt-e közelebb.⁶⁹

Forrásaink sporadikus mivolta ellenére bizonyos, hogy Maysay Ferenc lakóingatlanához hasonlóan a házak nagy részéhez bizonyosan csatlakozott istálló, következőleg a tényből, hogy a XVII. század második felében a királyi katonaság lovas fegyvernemének keretlétszámát 100 főben határozták meg, ám a lóállomány elhelyezésére a végvárban csak korlátozottan nyílt mód.⁷⁰ Keszthely birtokosaihoz ill. a Batthyány családhoz magukat lovas szolgálatra kötelező szervitorok száma sem sokkal maradhatott el a királyi kontingens lovas fegyvernemétől. Míg a lakóépítményeknek helyet adó udvar karakterisztikus, gazdasági jellegű tartozékként az istálló tartható számon, a házak végében húzódó szérús (helyi szóhasználatnál szénás) kertek meghatározó építménye a pajta volt. A melléképületek száma egyúttal a házbirtokos anyagi helyzetének is megbízhatóbb fokmérője, mint a lakóépület, melynek szerkezeti kialakítása nem szükségszerűen tartott lépést lakója anyagi helyzetének változásával.⁷¹ Leuckhard ábrázolásán jól kivehető a telkeket határoló kerítés, de – épp Maysay lakóháza esetében – közvetett adat utal a legfontosabb kerti növényeket biztosító veteményes szeparációjára is, igazolva a telek hármas (udvar, szérűskert és veteményes) osztását.⁷² A belterületi veteményesek szerfelett élénk forgalma a kertgazdálkodás jelentőségét és a praesidiális mezőváros falusias vonásait egyaránt aláhúzza.⁷³

⁶⁶ BM Térképtár. No. 75.73.24.

⁶⁷ MOL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles. No. 29932. Lukácsy János tisztartó Batthyány II. Ádámhoz. Keszthely, 1691. november 5.; MOL P 316 Horváth család (zalabéri) levéltára, 1. cs. 1648. fol. 117.

⁶⁸ BM Térképtár. No. 75.73.24.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Az 1695-ig bizonyosan változatlan maradt 100 fős keretlétszám első ízben 1626-ból adatható. TAKÁTS SÁNDOR: Magyar küzdelmek. Kísérletek a magyar haderő felozlatására 1671-1702. Budapest, é.n. 287.; MOL Tallián család levéltára, 4. cs. é.n. fol. 259.

⁷¹ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, 1992. 106.

⁷² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 432.

⁷³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 493., 3. cs. No. 507.

A lakóházak értékének megállapítása

Keszthely végvárvárosi lakóingatlanok által képviselt érték meghatározását – amit a telek és ház egységének felbomlása indokol – felettebb körülményessé teszi a korabeli birtoklási gyakorlat, tekintve, hogy egy adott ház(hely)ért lefizetett összeg a telek és ház(ak) (és esetlegesen melléképületek) együttes zálog- és/vagy becsértékét foglalja magában, elfedve előlünk a kérdéses ingatlan valódi értékét ill. esetleges értékvesztését. Zálogügylet esetében ugyanis visszaváltáskor az előzetesen megállapított zálogösszeget kellett a hitelezőnek vagy örökösének megadni, függetlenül a ház állapotában esetlegesen beállt amortizációtól. Bevett gyakorlatnak számított továbbá az is, hogy egy lakóépületen több haszonélvező is osztozott, amit Lakatjártó Miklós Nagy/Öreg utcai házának mindössze felét magáénak valló Szántó Márton kiragadott esete is példáz.⁷⁴ Nevezett maga is ideiglenesen, a 60 Ft-os zálogösszeg visszafizetéséig rendelkezett az 1674-ben megszerzett ingatlannal. Mindkét nemű leszármazottainak öröklési jogát kimondó sztereotip formula azonban jól mutatja, hogy a visszaváltás időpontja adott esetben generációkkal is kitolódhatott.⁷⁵ Nehézséget jelent mindemellett az is, hogy a megnevezett zálogösszegben nem ritkán a praesidium falain kívüli ingatlanok (leggyakrabban szántók) is belefoglaltattak, ám azok értékét tételesen nem tüntették fel. Példaként Csepely György 1657-ben 100 forintért jutott egy Nagy/Öreg utcai házhely és a rajta álló épület birtokába, de a nevezett zálogösszeg hat hold szántót is magában foglalt.⁷⁶

Zálogügyletekben szinte törvényszerűen megtaláljuk a zálogbirtokos által végzett építési munkálatok visszaváltással egyidejű megtérítésének kitételét, ám egyes esetekben ennek legfelső értékhatárát is. Szántó Márton például mindössze 80 forintig építkezhetett az általa 1674-ben zálogba vett házas telken.⁷⁷ Hasonló megkötésel jutott egy házhelyhez négy évvel korábban Szabó Giber György is, de esetében csak fele volt az építésre fordítható, az ingatlan visszaváltásakor a tulajdonos által – zálogösszeggel együtt – lefizetendő összeg.⁷⁸ Ezen megkötések természetszerűleg határt szabtak a házbirtokosok lakókörnyezetük megjobbítását célzó törekvéseinek is, ami a városképre is rányomta bélyegét.

Olyan ügyletek esetében azonban, ahol az adott ingatlan végérvényesen a vételárat lefizető személy birtokába került, ilyen jellegű megkötéssel magától érthető módon nem találkozunk. Ez esetben a ház értéke/értékváltozása könnyebben tetten érhető, ám továbbra is probléma, hogy a vételáron milyen arányban osztozik meg a telek és a rajta álló épület(együttes). Jól példázza ezt Igali Szűcs János Nagy/Öreg utcai telke és a rajta álló lakóház, melyek együttesen 1688-ban 108 forintért került birtokába.⁷⁹ Déli szomszédai, Nyers János és Ferenc mindössze 37 forintért adtak túl ingatlanukon alig két évvel korábban, jóllehet – épp a szomszédság ténye igazolja – a két egymás melletti telek nagyságában nem lehetett számottevő eltérés.⁸⁰ A háromszoros árkülönbözet oka így elsősorban a telken álló házak és egyéb épületek számában ill. állagában keresendő. Alátámasztja ezt az

⁷⁴ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 19.

⁷⁷ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

⁷⁸ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 33.

⁷⁹ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1688. fol. 1.

⁸⁰ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1690. fol. 5.

is, hogy Igali 1699 szeptemberében 75 forintért vált meg telkétől és lakóházától, melyért mint láttuk, alig egy évtizeddel korábban 108 forintot számolt le.⁸¹ A nagyszámú változó ellenére is általánosságban megállapítható, hogy a mindenkori vevőnek – már amennyiben a lakóingatlanral együtt a telekhez is hozzájutott – nagyrészt épp a telekméret okán Nagy/Öreg utcai ház vásárlása során kellett a legtöbbet vételár címén előteremteni.

A Kis utcában, a háznak szükséges helynél alig nagyobb telken emelt épületekért lefizetett összeg tükrözhetette tehát leginkább magának a lakóingatlanak az árát. Karády Pál 1677-ben 20 forintot fizetett le az utcában álló, szolgálattól mentesített ingatlanáért, míg Asbóth István 35 forint ellenében mondhatta magáénak ugyanitt emelkedő, zálogképp bírt házat.⁸² Az összeg egyik esetben sem volt számottevően magas. Szemléletesen kifejezve, az előbbi esetben mindössze tíz akó bor árával volt egyenértékű az ingatlan.⁸³

A lakóházak becsült száma

Keszthely helyőrségének a XVII-XVIII.század fordulójára eső létszámviszonyai, így közvetve maga a végvárváros török kor végi lakosság- és házszámának meghatározásához nyújt felbecsülhetetlen segítséget az 1701 februárjában papírra vetett, a királyi katonaság és a szabadosok mellett a nemesség házzal rendelkező tagjainak névsorát is tartalmazó összeírás.⁸⁴ A győri főkapitányság tíz helyőrsége esetében egyidejűleg és egységes szempontrendszer alapján készült jegyzék ismereteink szerint az egyetlen olyan összeírás, mely a végvárvárosban álló lakóépületek számát egzakt módon adja meg. Az 1696. évi országos adóalap-összeírás óta eltelt alig fél évtized a két jegyzék kombinatív alkalmazása előtt is lehetőséget nyújt.⁸⁵ A jelentős forrásértéket képviselő jegyzék kuriozitása dacára meglepő módon kívül rekedt a demográfiai vizsgálatok forráskörén, de azt is hozzá kell tennünk, hogy az adatsorok adekvát feldolgozásával a hadtörténeti irodalom is adós maradt.

Jóllehet a jegyzék a XVII.század végi viszonyokat rögzítette, nem túlzott merészség ezt a század második felére vonatkozóan is feltételezni. A Keszthely városára kivethető porció nagyságának megállapításához készült névjegyzék legadatgazdagabb komponense a végvárváros 223 – mindössze egyfel kevesebb lakóház felett rendelkező – szabadosának nevét tartalmazza. A királyi katonaság közelmúltban 200-ról 175 főre redukált keretlétszámából következően meglepetésre az úrbérmentesség fejében katonáskodó csapatnem képezte a végvárváros legnépesebb katonakontingensét. A házak és fegyverforgatók számának egyezése azt is valószínűsíti, hogy a szabadosok rendszerint rendelkeztek önálló lakóházzal. 1701-ben a királyi katonaság lovas fegyvernemének 66 katonája hárommal kevesebb házat vallott magáénak, ami mutatja, hogy az uralkodó zsoldért szolgáló fegyveresek esetenként csak házrészek felett rendelkeztek, önálló épülettel ellenben nem. Meggyesy Bálint vajdaságában szolgáló 35 gyalogos neve mellett mindösszesen 31 lakóházat írtak össze, ami ugyancsak a lakóingatlanok – korábbra is adatható – megosz-

⁸¹ MOL P 650 Talián család levéltára, 4. cs. 1699. fol. 23.

⁸² MOL P 650 Talián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 9.,11.

⁸³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethó család, Com. Zal. 6. cs. No. 1090.

⁸⁴ MOL P 287 Forgács család gácsi ágának iratai, Series II. Fasc. HH. (43. cs.) fol. 181-188.

⁸⁵ MOL Magyar Kamara Archivuma (a továbbiakban: MKA) E 158 Conscriptio portarum, Tom. LIV. (1664. d.) fol. 679.

tásának gyakorlatát igazolja. A tíz százalék körüli arányszámból következően azonban a jelenség távolról sem lehetett általános. A Martony István vajda alárendeltségébe tartozó 26 fegyveres ellenben 28 ház felett rendelkezett, következésképpen a fegyverforgatók némelyike több lakás célú ingatlant is magáénak mondhatott. Adatainkat összegezve tehát megállapítható, hogy a királyi katonaság 175 fős állományából mindössze 14-en (8 %) nem rendelkezett keszthelyi lakóházzal vagy lakrésszel, ám ezt az adatot módosíthatja, hogy a névjegyzék készítésekor 34 státusz (19.4 %) üresedésben volt. A szabados és királyi kontingens együttesen 400 főt közelítő állománya mellett a 40 lakóházzal rendelkező 39 nemes neve is helyet kapott az ominózus jegyzékben. A végvárvárosi házak számára mindösszesen kapott 384-es (222+63+31+28+40) érték láthatóan lényegesen magasabb a Simon Clements által alig egy évtizeddel később – meglehetősen tág keretek (200-300) között megadott – számadatnál.

Az 1701.évi összeírás számadatát ugyan kétségkívül lefelé korrigálhatja a tény, hogy a királyi katonakontingens egyes tagjai feltehetőleg a praesidiumtól északra fekvő, attól jogilag is elkülönült, jobbágy- és zsellérnépesség által lakott településrészen, az ún. Polgárvárosban (is) rendelkeztek lakóházzal, a különbözetre ez önmagában nem adhat magyarázatot. A házak számának mondott okra visszavezethető csökkenését különben is ellensúlyozta a körülmény, hogy a helyörség fennállásának utolsó esztendejében készített házjegyzék a végvárváros civil (iparos és kereskedő) népessége mellett a minden bizonnyal a karlócai béke utánra datálható redukció során elbocsátott 25 egykori lovas, valamint a közrendű szervitorok nevét sem tartalmazza. A nemesek névjegyzékében a település jelentős részét zálog címén birtokló Babocsay Ferenc ill. örökjogon részhányados horvátországi Pethő-ág tagjainak nevét sem találjuk, jóllehet a nevezettek igazolhatóan rendelkeztek házzal ill. kúriával a praesidium területén.⁸⁶ A közösségi épületek, melyek közül egyedül a Felső-kocsmát tudtuk kétséget kizáróan a végvárváros területére lokalizálni, funkciójukból következőleg magától érthetődően szintúgy nem foglaltattak bele a házjegyzékbe.⁸⁷

Nem járhatunk tehát messze az igazságtól, ha a XVII.század legvégén legkevesebb 400-ra becsüljük a keszthelyi praesidium területén álló házak számát, ami a város jelentős, 3000 főt bizonyosan meghaladó népességét méltató korabeli utalásokkal ill. a demográfiai kutatások megállapításaival is összhangban van és az analógiaként felhozható mezővárosok arányszámainak sem szükségszerűen mond ellent.⁸⁸ Az angol utazó felszínes megállapításából fakadó eltérésnél is markánsabb differenciát eredményez ugyanakkor a feltételezhető korabeli telek- és házszám összevetése. Az 1858.évi felmérést alapul véve ugyanis a török korban is belakott településrészek utcafronttal érintkező telkeinek száma – beleértve a hiányos forrásadottság okán esetleg rejtve maradókat is – nem haladhatta meg a másfél százat.⁸⁹ A telek- és házszám közötti közelítőleg hármas szorzó így a telkeken átlagosan emelt lakóépületek török kor végi számát adja meg.

⁸⁶ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1690. fol. 5., ill. MOL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles, No. 1114. Babocsay Ferenc Batthyány II. Ádámhoz. Veszprém, 1684. február 14.; MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 657.

⁸⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 441.

⁸⁸ BENDA GYULA: Keszthely népessége 1696-1851. In: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetei, 16. Budapest, 1997. 81., 100.; ZÁKONYI, 1966. 140-141.; LUKÁCS, 1943. 276.

⁸⁹ BM Térképtár No. 75.73.24.

Összegzés

Keszthely mezőváros palánkművel és árokkal való XVII. századi megerősítése a település lakosságának társadalmi összetételében bekövetkezett változással karöltve meghatározónak bizonyult a középkorban egyetlen utcás oppidum településszerkezetének török kort követő alakulását illetően is. A praesidium mint településforma – elsődlegesen éppen a lakossága oltalmát szolgáló – védművei ugyanis a térbeli szerkezet tágítását célzó törekvéseknek is kényszerű határt szabtak. A kétsejtes településszerkezet magját képező végvár védműveinek térigénye és ezzel összefüggésben harcászati megfontolások a falakon belül is kijelölték a terjeszkedés lehetséges irányait, amit legbeszédesebben a várat övező, máig nagyrészt beépítetlen térrész igazol. A fejlesztési elgondolások korlátok közé szorítása azonban jellemző módon nem annyira az utcahálózati rendszer bővítésére, mintsem a már meglévő telkek beépítettségi fokának növelésére ösztönzött. A palánkmű tehát – bár megléte kétségkívül a mezőváros látképének előnyére vált – a városiasodást csak áttételesen segítette elő, amit a beépítetlen térrészek mellett a belterületi kertgazdálkodás elterjedtsége is alátámaszt.

A végvárváros látképét döntően meghatározó (nem kis részt kő) épületek Nagy/Öreg (középkorban feltehetőleg egyetlen) utcai lokalizációja és alaprajzi rendszere hasonlóan markáns településrendi sajátosság, ami az erődített mezőváros utcaszerkezeti specifikumai és a létesítés időpontja között összefüggést feltételez. Lakóik anyagi helyzetével való korreláció lehetősége ellen szól viszont a körülmény, hogy a praesidium településrendjén belül, a lakosság társadalmi helyzete mentén nem húzhatunk éles határvonalat. A település birtokjogi megosztottságával összefüggésben kimutatható szegregáció jelenségére a többes házbirtoklás és a lakóingatlanok cseréjének gyakorlata hatott bomlasztóan. Az elmondottakból következően a település fennmaradó két utcájában álló földszintes, szerényebb kivitelű, valószínűsíthetőleg paticházak lakóiban nem szükségszerűen a városi társadalom legkevésbé tehetőselemeit kell látnunk.

A XVII. század végén becsült, 400-at meghaladó – a telekszám mintegy háromszorosát kitevő – lakóház a telek- és ház egységének felbomlásának igazolásán túl mezővárosi viszonylatban kiemelkedően magas lakosságszámot is valószínűsít. A népesség jelentős koncentrációjából fakadó magas házsám azonban – mint láttuk – csak egy azon tényezők sorában, melyek a városiaság fokának mércéjén a zalai praesidiális mezővárosok jelentős hányada fölé emelték a Balaton-parti települést. Összevetésükre mindazonáltal csak akkor vállalkozhatunk, ha a Keszthelyhez hasonló fejlődési utat bejárt mezővárosok korabeli térszerkezetéről és látképéről több tudományág eredményeit hasznosító, helytörténeti igénnyel készült feldolgozások állnak majd rendelkezésünkre.

Keszthely praesidium településszerkezete
a XVII. század 2. felében

